

Intergenerationele effecten

Werkloosheid en arbeidsongeschiktheid van vaders en de schoolloopbaan van hun kinderen*

1 Inleiding

Langdurige werkloosheid is in de jaren zeventig en tachtig een wijdverbreid verschijnsel geworden in de Nederlandse samenleving, ondanks de economische opleving gedurende de tweede helft van de jaren tachtig. Deze werkloosheid beperkt zich bovendien niet tot jeugdige schoolverlaters, die nog hun plaats op de arbeidsmarkt moeten veroveren of tot ouderen die gedwongen worden hun arbeidsplaats te verlaten. Werkloosheid komt ook voor onder dertig tot vijftig jaar oude Nederlanders. Hetzelfde geldt voor diegenen die gebruik moeten maken van de Wet Arbeid Ongeschiktheid. Ook hier betreft het niet alleen de versleten oudere werknemer of middenstander, maar ook volwassenen in de kracht van hun jaren maken gebruik van dit vangnet. Het gaat in dit artikel niet om de oorzaken van dit toegenomen gebruik van het sociale-zekerheidsstelsel. Hier staat een van de gevolgen van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid centraal, namelijk die voor de schoolloopbanen van kinderen van werkloze of arbeidsongeschikte vaders. De centrale vraag waarop dit artikel een antwoord wil geven luidt: 'Heeft werkloosheid of arbeidsongeschiktheid van de ene generatie nadelige gevolgen voor de levenskansen van de volgende generatie, met name voor hun onderwijskansen?'

Het positieve antwoord op deze vraag lijkt in eerste instantie voor de hand liggend. Werklozen en arbeidsongeschikten hebben vaker een

* Dit artikel is één van de producten van het project 'De bijzondere plaats van kinderen van allochtonen, werklozen, arbeidsongeschikten, eenoudergezinnen en tweeverdienersgezinnen bij de overgang basisonderwijs-voortgezet onderwijs' dat door de Stichting Centrum voor Onderwijsonderzoek (SCO) van de Universiteit van Amsterdam is uitgevoerd in opdracht van het Instituut voor Onderwijs-onderzoek (SVO) in Den Haag (project 0509). E. van Eck, M. van Erp (SCO) en G. Engbersen (RUU) dank ik voor hun commentaar.

laag opleidingsniveau, vervulden vaker lager gekwalificeerde arbeid en hebben vaker een partner die ook werkloos is (Ultee, Dessens & Jansen 1989). Zij nemen dus een lagere positie in op de maatschappelijke ladder (Vrooman & Dronkers 1986; Bakker 1990). Gezien de samenhang tussen de plaats van ouders op de maatschappelijke ladder en de onderwijskansen van hun kinderen is het dus vanzelfsprekend dat kinderen van werklozen en arbeidsongeschikten minder succesvolle schoolloopbanen hebben dan kinderen van ouders die wel deelnemen aan het arbeidsproces. Toch is dit antwoord op de gestelde vraag onjuist. Er worden in dit antwoord twee verschillende zaken verward, namelijk het effect van een lage maatschappelijke positie met dat van werkloosheid. Men heeft het dan in feite over de intergenerationele gevolgen van een lage maatschappelijke positie, waarvan werkloosheid of arbeidsongeschiktheid, afhankelijk van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, een symptoom kan zijn. In de bekende studies van Kroft, Engbersen, Schuyt & Van Waarden (1989) en Engbersen (1990) naar de sociale gevolgen van langdurige werkloosheid in Nederland treedt deze verwarring ook op. In feite onderzoeken zij op een interessante manier het leven aan de onderkant van de Nederlandse samenleving maar zij verbinden dat ten onrechte aan het bestaan van langdurige werkloosheid. Men kan de fout die voortvloeit uit deze verwarring duidelijk maken door een vergelijking met een oudere studie. Durlacher (1965) onderzocht in de jaren zestig de laagstbetaalden in de samenleving. Permanente werkloosheid kwam toen nauwelijks voor dankzij de gespannen arbeidsmarkt. Toch vindt Durlacher een vergelijkbare cultuur onder de laagstbetaalden als de onderzoekers uit de jaren tachtig onder werklozen. Blijkbaar is die cultuur uit de jaren zestig en tachtig niet zozeer verbonden met langdurige werkloosheid, maar eerder met het leven aan de onderkant van de samenleving, inclusief de afhankelijkheid van het sociale-zekerheidsstelsel.¹ Daaraan kan nog het argument toegevoegd worden dat niet allen, die aan de onderkant van de Nederlandse samenleving verblijven, werkloos of arbeidsongeschikt zijn. Een groot aantal van hen heeft werk op een min of meer permanente basis.

Indien de intergenerationele gevolgen van werkloosheid gelijk zouden zijn met de intergenerationele gevolgen van het leven aan de

¹ Uiteraard is hiermee niet gezegd dat de condities voor het leven aan de onderkant van de Nederlandse samenleving tussen de jaren zestig en tachtig niet veranderd zijn.

onderkant van de samenleving, dan zouden er geen verschillen bestaan tussen de schoolloopbanen van kinderen van werkende, werkloze en arbeidsongeschikte vaders, levend aan die onderkant. Alleen wanneer de schoolloopbanen van kinderen van werkende, werkloze en arbeidsongeschikte vergelijkbare vaders verschillen, heeft werkloosheid en arbeidsongeschiktheid intergenerationele gevolgen, die niet samenvallen met een lage maatschappelijke positie. De nauwkeuriger formulering van de centrale vraag luidt derhalve: 'Heeft werkloosheid of arbeidsongeschiktheid van de ene generatie nadelige gevolgen voor de levenskansen van de volgende generatie, met name voor hun onderwijskansen, als men rekening houdt met andere relevante verschillen tussen werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten?'

Het positieve antwoord op deze nauwkeuriger herformulering van de centrale vraag is ook niet vanzelfsprekend. Allereerst biedt het Nederlandse sociale-zekerheidsstelsel een vangnet voor allen zonder betaalde beroepsarbeid, zodat deprivatieverschijnselen die door oudere onderzoekers in de jaren dertig gevonden werden (Busemann & Bahr 1931; Eisenberg & Lazarsfeld 1938) niet behoeven op te treden. Bovendien kent het Nederlandse onderwijsstelsel (alvast bij de belangrijke overgang van basis- naar voortgezet onderwijs) weinig financiële drempels en ruime verstrekking van beurzen, waardoor de betekenis van inkomensverschillen voor de verklaring van ongelijke onderwijskansen zo goed als nihil is (De Graaf 1987). Ten tweede toonde Amerikaans onderzoek van Elder (1974) onder kinderen die opgroeiden gedurende de crisis van de jaren dertig aan, dat de moeilijkheden die zij ondervonden door de werkloosheid een stimulans waren tot een verhoogde inzet op school, waardoor een aantal van hen juist goede schoolloopbanen kende. Ook in Nederland worden vergelijkbare resultaten gerapporteerd. Verkuyten & Veenhoven (1989) vonden geen significante verschillen in zelfwaardering tussen kinderen van werkende en werkloze vaders, na controle voor sociaal milieu, urbanisatiegraad en schooltype. Met name bij VWO/HAVO leerlingen en bij jongens vinden zij zelfs aanwijzingen voor een positief effect van vaders werkloosheid op het welbevinden van de leerlingen. Soortgelijke resultaten vinden de Goede & Baarda (1989). Ten derde is het mogelijk dat werkloze en arbeidsongeschikte vaders meer tijd ter beschikking hebben en stellen voor de opvoeding van hun kinderen, waardoor hun onderwijskansen juist kunnen verbeteren. Hoewel er weinig empirische aanwijzingen bestaan dat werkloze en

arbeidsongeschikte vaders een heel groot deel van de huishoudelijke taken op zich nemen, kan werkloosheid of arbeidsongeschiktheid toch meer ruimte voor opvoeding betekenen.

In dit artikel wordt een vergelijking tussen de onderwijskansen van kinderen met werkende, werkloze en arbeidsongeschikte vaders gemaakt, waarbij gecontroleerd wordt voor andere relevante kenmerken die tot verschillen tussen onderwijskansen zouden kunnen leiden (opleidingsniveau van beide ouders, beroepsarbeid door de moeder, leeftijd ouders, etnische groep, gezinsgrootte, culturele activiteiten). De vergelijking is toegespitst op de onderwijsloopbaan van basisschoolleerlingen die in 1989 voor het eerst het voortgezet onderwijs betraden. De inperking van deze systematische vergelijking tot de schoolloopbanen van de kinderen vloeit voort uit de beperkingen van de beschikbare data over de levenskansen van kinderen met werkende, werkloze en arbeidsongeschikte vaders. De schoolloopbaan is echter één van de meest geschikte meetinstrumenten om intergenerationele gevolgen te meten. Indien werkloosheid of arbeidsongeschiktheid zelfstandige gevolgen voor de volgende generatie heeft, moet dat allereerst blijken uit het geringere succes van de kinderen op school. Zij beleven omdat zij nog thuis wonen de werkloosheid of arbeidsongeschiktheid van nabij. Bovendien blijkt uit longitudinaal school- en beroepsloopbaanonderzoek (Dronkers & Bakker 1986; Dronkers 1987) dat schoolsucces de belangrijkste schakel is tussen de sociale positie van twee opeenvolgende generaties. Indien werkloosheid of arbeidsongeschiktheid niet leidt tot slechtere opvoedings- en leeromstandigheden (deze kunnen immers ook in gezinnen met werkende vaders slecht zijn) of indien deze slechtere omstandigheden gecompenseerd worden door een aantal positieve kenmerken (bijv. verhoogd ambitieniveau), dan moet ook dat blijken uit een gelijk schoolsucces. Hoewel in dit onderzoek alleen schoolsucces als vergelijkingscriterium gebruikt wordt, heeft het dus een breed bereik in het meten van intergenerationele gevolgen.

2 Eerder onderzoek

Het eerste Nederlandse onderzoek naar verschillen in schoolsucces tussen kinderen met werkloze en werkende vaders, waarbij alvast gecontroleerd werd voor andere relevante kenmerken van ouders en leerlingen, is van Baarda (1988). Hij vond nauwelijks relevante

verschillen. Wel zag hij verschillen binnen de groep van kinderen met werkloze vaders. Kinderen van langdurig werkloze vaders gingen meer achteruit op school dan kinderen van vaders die kortstondig werkloos waren. Het grote bezwaar van Baarda's onderzoek was zijn kleine, niet representatieve steekproef ($n=36$) waardoor hij zeer beperkt was in zijn mogelijkheden tot verantwoorde controles. Bovendien onderzocht Baarda niet kinderen van arbeidsongeschikte vaders afzonderlijk.

Te Grotenhuis & Dronkers (1989) analyseerden de schoolloopbanen gedurende de eerste vijf jaren in het voortgezet onderwijs van een groot CBS-cohort van ruim 22.000 leerlingen, die in 1977 voor het eerst het voortgezet onderwijs betraden, het zogenaamde SMVO-cohort (CBS, 1982). Van deze leerlingen was een groot aantal schoolloopbaangegevens bekend en van hun ouders een aantal kenmerken die van belang zijn voor verschillen in schoolsucces. Ook was bekend of de vader werkloos was of arbeidsongeschikt. Het was echter niet bekend hoelang de vaders reeds werkloos of arbeidsongeschikt waren. Na controle voor opleidingsniveau van beide ouders, geslacht van het kind, het al dan niet verrichten van betaalde beroepsarbeid door de moeder en de leeftijd van de vader, vonden Te Grotenhuis & Dronkers significante negatieve gevolgen van zowel arbeidsongeschiktheid als werkloosheid van de vader op de schoolloopbaan van de kinderen in het voortgezet onderwijs. Wel bleken die verschillen aanzienlijk kleiner dan vaak verondersteld wordt, als gevolg van de controle voor andere kenmerken. Dit resultaat weerlegde dus de uitkomst van Baarda, mede dankzij het grote aantal leerlingen dat Te Grotenhuis & Dronkers konden analyseren. De beide laatstgenoemde auteurs besteedden echter geen aandacht aan mogelijke interacties tussen werkloosheid of arbeidsongeschikt enerzijds en andere onafhankelijke variabelen anderzijds in hun gecombineerd effect op de schoolloopbaan.

Te Grotenhuis (1990) analyseerde ook nog de schoolloopbanen gedurende de eerste twee jaren voortgezet onderwijs van een tweede, jonger CBS-cohort van 16.000 leerlingen, die in 1982 in de hoogste groep van de basisschool zaten, het zogenaamde SLVO-cohort (CBS, 1988). Ook hier vond zij negatieve significante effecten van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid van de vaders op de schoolloopbaan in het voortgezet onderwijs, ook na controle voor opleidingsniveau en leeftijd van beide ouders, etnische groep, geslacht leerling en het al dan niet verrichten van betaalde beroepsar-

heid door de moeder. Tegelijkertijd bleek in deze analyse opnieuw dat deze negatieve effecten niet erg groot waren. Daarnaast vond Te Grotenhuis (1990) negatieve effecten van arbeidsongeschiktheid op het belang dat ouders aan schoolsucces van hun kinderen hechtten, ook na controle voor de eerder genoemde achtergrondskennmerken. Een dergelijk negatief effect vond zij niet bij werkloze vaders. Werkloze en arbeidsongeschikte vaders praatten wel significant minder met hun kinderen over school dan werkende vaders, ook na controle van achtergrondskennmerken. Te Grotenhuis analyseerde nog niet of de slechtere schoolloopbanen van kinderen van werkloze en arbeidsongeschikte vaders verklaard kan worden uit hun geringere betrokkenheid bij school en succes op school. Ook onderzocht zij niet mogelijke interactie-effecten tussen werkloosheid of arbeidsongeschikt enerzijds en andere onafhankelijke variabelen anderzijds in hun gecombineerd effect op de schoolloopbaan.

In dit artikel wordt daarom opnieuw een secundaire analyse gemaakt van de schoolloopbanen van kinderen met werkende, werkloze en arbeidsongeschikte vaders, met behulp van een nieuw CBS-cohort van leerlingen die in 1989 het voortgezet onderwijs voor het eerst betraden (het zgn. VOCL'89-cohort). Aan deze secundaire analyse zijn bijna dezelfde beperkingen (geen informatie over de duur van de werkloosheid of arbeidsongeschiktheid en over de baan uitgeoefend voordat men werkloos of arbeidsongeschikt werd) verbonden als aan de secundaire analyses van Te Grotenhuis & Dronkers (1989) en Te Grotenhuis (1990). Wel zijn in dit VOCL'89-cohort meer gegevens verzameld over de etnische herkomst van de ouders, hun culturele activiteiten en hun onderwijsondersteunend gedrag. Bovendien wordt in deze nieuwe analyse wél aandacht besteed aan het mogelijke optreden van significante interactie-effecten tussen werkloosheid of arbeidsongeschikt enerzijds en andere onafhankelijke variabelen anderzijds in hun gecombineerd effect op de schoolloopbaan. De vergelijkbare opzet van het SMVO-cohort uit 1977 en het VOCL'89-cohort uit 1989 maakt het bovendien mogelijk een vergelijking te maken van een eventuele verandering van de effecten van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid op de schoolloopbanen van de kinderen, bijvoorbeeld als gevolg van de wijziging van het sociaal stelsel in de jaren tachtig. Deze nieuwe secundaire analyse moet derhalve beschouwd worden als een replicatie van Te Grotenhuis & Dronkers (1989), met enkele uitbreidingen.

3 Data

In dit artikel worden de gegevens van het zogenaamde VOCL'89-cohort (voortgezet onderwijs cohort leerlingen 1989) gebruikt. Dit cohort is een gestratificeerde steekproef uit alle leerlingen in de eerste klas van het voortgezet onderwijs in 1989. De eerste stap was een steekproef uit alle gesubsidieerde scholen met voltijdsopleidingen LBO, MAVO, HAVO, en VWO met een eerste klas. Het CBS heeft ten behoeve van wetenschappelijke analyse door derden een analysebestand ter beschikking gesteld. Dit bestand omvat 19.524 leerlingen. Bij deze leerlingen is een entreetoets van het CITO afgenomen die een taal-, reken- en informatiedeel kent (19.290 ingevulde toetsen). Alleen leerlingen die in 1989 voor de eerste maal in de eerste klas van het voortgezet onderwijs zaten zijn in het analysebestand opgenomen (18.517 leerlingen). Door de ouders van deze leerlingen is een ouder(s)/verzorger(s)-vragenlijst ingevuld. Gezien de probleemstelling van dit artikel (het effect van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid van de vader op de schoolprestaties van het kind) zijn alleen die leerlingen in de analyse betrokken bij wie de vader en de moeder hun deel van de vragenlijst ingevuld hadden (12.693 leerlingen met ingevulde entreetoets en vragenlijst, ingevuld door beide ouders).² In het geselecteerde bestand waren 11.568 (91,1%) leerlingen met werkende vaders, 583 (4,6%) leerlingen met werkloze vaders en 542 (4,3%) leerlingen met arbeidsongeschikte vaders.³ Aangezien 14% van de ouders geen enkele vragenlijst heeft ingevuld, kan deze selectie leiden tot een zekere vertekening van de resultaten, omdat leerlingen wier ouders geen enkele vragenlijst invullen gemiddeld lagere schoolprestaties hebben dan leerlingen waarvan één of twee ouders hun vragenlijst invulden.

Voor de analyse zijn de volgende gehercodeerde variabelen gebruikt:

1. etnische groep van de leerling: 1. Nederland; 2. Europa, Noord-

² In een ander produkt van het project 'De bijzondere plaats van kinderen van allochtonen, werklozen, arbeidsongeschikten, eenoudergezinnen en tweeverdienersgezinnen bij de overgang basisonderwijs-voortgezet onderwijs', ook uitgevoerd met hetzelfde VOCL'89-cohort komen de schoolloopbanen van kinderen uit eenoudergezinnen aan de orde.

³ De effecten van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid van moeders op de schoolloopbanen van haar kinderen komt in dit artikel alleen aan de orde bij het effect van moeders betaalde werk.

Amerika en Australië; 3. Azië (inclusief Turkije), Afrika en Zuid-Amerika; 4. voormalige Nederlandse koloniën.⁴ In eerste instantie gebeurde deze codering aan de hand van de nationaliteit van de leerling. Leerlingen met de Nederlandse nationaliteit wier ouders beiden in Suriname, Aruba, de Antillen of de Molukken geboren waren zijn gehercodeerd naar de categorie voormalige Nederlandse koloniën.

2. aantal kinderen in het gezin van de leerling.⁵

3. leesgedrag van ouders.⁶

4. passieve deelname van ouders aan kunstuitingen (concert, toneel, musea).⁷

5. praten met kinderen over schoolprestaties.⁸

6. kind aansporen tot harder werken.⁹

7. geslacht leerling.

8. hoogst bereikte onderwijsniveau vader. Hierbij is vierdeling van de Standaard Onderwijs Indeling van het CBS gebruikt, die loopt van lager onderwijs of minder tot tertiair onderwijs.

9. hoogst bereikte onderwijsniveau moeder. Hierbij is dezelfde indeling gebruikt als bij vaders onderwijsniveau.

10. beroepsgroep moeder. Door samenvoegingen van subcategorieën van de CBS variabele 'sociale beroepsgroep vrouw' ontstonden acht groepen: werkloos, WAO of VUT (n=739), arbeidster (n=1331), huisvrouw (n=7225), middenstand (n=519), boerin (n=130), lagere

⁴ 111 Leerlingen hebben op deze variabele een missende waarde.

⁵ Drie categorieën: 1 of 2 kinderen, 3 kinderen, 4 of meer kinderen.

⁶ Dit is uitgedrukt als kwartielscore, gemaakt uit de factorscore van de eerste factor over het gelezen en gekochte aantal boeken door vader en moeder en het aantal boeken in huis (eigenvalue 2.27; 45% verklaarde variantie).

⁷ Dit is uitgedrukt als kwartielscores, gemaakt uit de factorscore op de eerste factor over de variabelen frequentie van concert-, toneel- of museumbezoek in het afgelopen jaar (eigenvalue 3.45; verklaarde variantie 58%).

⁸ Uitgedrukt in kwartielscores, afgeleid van de factorscore van de eerste varimax gerooteerde factor met als hoogladende variabelen 'praten met kind over gebeurtenissen op school', 'praten met kind over prestaties op school', 'kind complimenteren met prestaties op school' door vader en moeder (eigenvalue 3.30; 41% verklaarde variantie).

⁹ Uitgedrukt in kwartielscores, afgeleid uit de factorscore van de tweede varimax gerooteerde factor met hoogladende variabele 'kind aansporen op school harder te werken' door vader en moeder. (eigenvalue 1.66, 21% verklaarde variantie).

employée (n=1560), middelbare employée (n=843) en hogere employée (n=298).¹⁰

11. geboortjaar vader. Drie groepen zijn onderscheiden: ouder dan 45 jaar (n=2913), tussen 40 en 45 jaar (n=5715) en jonger dan 40 jaar (n=4065).

12. werkpositie vader. Deze variabele bestaat uit drie groepen: werkloos (n=583), WAO (n=542) en betaalde beroepsarbeid (n=11568).¹¹

13. onderwijspositie aan het begin van het voortgezet onderwijs in september 1989. De categorieën zijn LBO (n=3189), MAVO (n=3936), HAVO (n=791) en VWO (n=4777). Deze variabele geeft het niveau aan waarop de leerling zich aan het begin van het voortgezet onderwijs bevindt. Indien de leerling in een heterogene brugklas zit, is het hoogste niveau van die klas als het bereikte niveau aangehouden.

14. advies van de onderwijzer van de basisschool in het voorjaar 1989 over het meest geschikte type voortgezet onderwijs. Deze variabele is een schaal die loopt van laag (individueel beroepsonderwijs = IBO) naar hoog (VWO). Voor het gebruik als onafhankelijke variabele is hij gehercodeerd in vier categorieën (LBO, MAVO, HAVO, VWO), waarbij steeds het hoogste advies voor de indeling is gebruikt.

15. CITO-score taaltoets. In september 1989 is bij alle leerlingen een cito-toets afgenomen. Deze bestond uit drie deeltöetsen: taal, rekenen en informatie. De taal-toets score is het aantal correct beantwoorde items op de deeltöets taal (maximaal 20). Voor het gebruik als onafhankelijke variabele is hij ingedeeld in vier categorieën op grond van de kwartielscores.

16. CITO-score rekentoets. Ook deze toets score is het aantal correct beantwoorde items op de deeltöets rekenen (maximaal 20). Voor het gebruik als onafhankelijke variabele is hij ingedeeld in vier categorieën op grond van de kwartielscores.

¹⁰ 148 Moeders hadden op deze variabele een missende waarde.

¹¹ Leerlingen van vaders, die gepensioneerd waren of nog studeerden zijn niet in de analyses betrokken. Huismannen zijn tot de werkende vaders gerekend. Vaders die geen werk hadden, maar ook geen werk zochten zijn tot de werklozen gerekend.

4 Het effect van werkloosheid

In deze paragraaf wordt het effect van vaders werkloosheid op vier belangrijke kenmerken van de schoolloopbanen (CITO-toetsen rekenen en taal; advies; onderwijspositie begin voortgezet onderwijs) van zijn kind met behulp van ANOVA geanalyseerd. Dit effect wordt vastgesteld door het schoolsucces van kinderen met werkende vaders te vergelijken met dat van kinderen met werkloze vaders. Met ANOVA kan men vaststellen hoeveel variantie van een afhankelijke variabele verklaard kan worden door onafhankelijke variabelen, zowel interval- (covariaten) als nominaal- en ordinaal-gemeten variabelen (factoren). De analyse begint met de meting van het effect van vaders werkpositie dat nog niet gecontroleerd is voor andere relevante milieu-, gezins- en leerlingkenmerken (A). Vervolgens worden het opleidingsniveau van de vader (B), het opleidingsniveau van de moeder (C), het beroepsniveau van de moeder (D), aantal kinderen (E), leeftijd vader (F), leesgedrag (G), kunstdeelname (H), praten over schoolprestaties (I), aansporen tot hard werken (J), geslacht van de leerling (K) en etnische groep (L) aan de vergelijkingen toegevoegd. In elke stap wordt de nieuwe onafhankelijke variabele als factor toegevoegd, terwijl de eerder toegevoegde onafhankelijke variabelen als covariaten in de vergelijking worden opgenomen. Alleen de variabele werkpositie is steeds als factor in de vergelijking opgenomen. Dit stelt ons in staat twee mogelijke effecten van de variabele werkpositie afzonderlijk vast te stellen: het distributie-effect en het interactie-effect. Als er sprake is van een distributie-effect, hebben gezinnen met werkloze vaders meer bepaalde kenmerken die nadelig zijn voor de schoolloopbaan. Bij controle voor deze kenmerken verdwijnt of vermindert het verschil tussen de schoolloopbanen van kinderen met werkloze en werkende vaders. Als er sprake is van een interactie-effect, zijn kinderen met werkloze vaders meer of juist minder gevoelig voor bepaalde kenmerken dan kinderen met werkende vaders. Men vindt dan met ANOVA een significante interactie tussen een onafhankelijke variabele, ingevoerd als factor, en de variabele werkpositie vader in hun gecombineerd effect op de schoolloopbaan. Uiteraard is het ook mogelijk dat distributie- en interactie-effect tegelijkertijd optreden.

In de tabellen 1 tot en met 4 zijn uitsluitend weergegeven de afwijking van het gemiddelde bij kinderen met werkende vaders, kinderen met werkloze vaders, kinderen met arbeidsongeschikte

vaders, de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënt van de variabele werkpositie vader, de R^2 van de gehele vergelijking en het bestaan van een significante interactie tussen de nieuwe onafhankelijke variabele en de werkloosheid of arbeidsongeschiktheid van de vader. In deze paragraaf vergelijken wij nu alleen de uitkomsten tussen de schoolloopbanen van leerlingen met werkende en werkloze vaders. De vergelijking tussen het schoolsucces van leerlingen met werkende en arbeidsongeschikte vaders komt in de volgende paragraaf aan de orde.

Tabel 1.

De afwijkingen van het gemiddelde bij kinderen met werkloze vaders (1), kinderen met arbeidsongeschikte vaders (2) en kinderen met werkende vaders (3) op de onderwijspositie aan het begin van het voortgezet onderwijs van de kinderen, alsmede de beta van de variabele werkpositie vader, de verklaarde variantie van de vergelijking en het bestaan van significante interactie tussen de werkloosheid of arbeidsongeschiktheid vader en de laatst toegevoegde onafhankelijke variabele op de onderwijspositie.

vergelijking	1	2	3	beta	R^2	int
A. geen controle	-.38	-.57	.05	.12	.02	.
B. A + opleiding vader	-.07§	-.23	.01	.04	.14	3
C. B + opleiding moeder	.01§	-.19	.01	.03	.17	3
D. C + beroep moeder	.03§	-.17	.01	.03	.17	1
E. D + kindertal	.04§	-.17	.01	.03	.17	1
F. E + leeftijd vader	.03§	-.19	.01	.03	.17	1
G. F + lezen	.04§	-.18	.01	.03	.18	1
H. G + kunstdeelname	.04§	-.17	.01	.03	.19	1
I. H + praten	.05§	-.16	.01	.03	.19	1
J. I + hard werken	.05§	-.15	.00	.03	.20	3
K. J + geslacht	.04§	-.15	.00	.03	.20	1
L. K + etnische groep	.00§	-.17	.01	.03	.20	1
M. K + advies	.03§	-.02§	.00	.01*	.74	1

legenda: 1 geen significante interacties tussen werkloosheid en arbeidsongeschiktheid vader en nieuw toegevoegde onafhankelijke variabele op de schoolloopbaan; 2 significante interactie tussen werkloosheid vader en nieuw toegevoegde onafhankelijke variabele op de schoolloopbaan, maar niet tussen arbeidsongeschiktheid vader en nieuw toegevoegde onafhankelijke variabele; 3 significante interactie tussen arbeidsongeschiktheid vader en nieuw toegevoegde onafhankelijke variabele op de schoolloopbaan, maar niet tussen werkloosheid vader en nieuw toegevoegde onafhankelijke variabele; * beta niet significant $p > .05$; § verschil tussen werklozen of arbeidsongeschikten enerzijds en werkenden anderzijds niet significant $p > .05$.

Tabel 2.

De afwijkingen van het gemiddelde bij kinderen met werkloze vaders (1), kinderen met arbeidsongeschikte vaders (2) en kinderen met werkende vaders (3) op de onderwijspositie aan het begin van het voortgezet onderwijs van de kinderen, alsmede de beta van de variabele werkpositie vader, de verklaarde variantie van de vergelijking en het bestaan van significante interactie tussen werkloosheid en arbeidsongeschikt vader en de laatst toegevoegde onafhankelijke variabele op het advies.

vergelijking	1	2	3	beta	R ²	int
A. geen controle	-1.21	-1.58	.14	.13	.02	-
B. A + opleiding vader	-.35	-.65	.05	.05	.15	3
C. B + opleiding moeder	-.14	-.54	.03	.04	.18	1
D. C + beroep moeder	-.10	-.52	.03	.03	.18	3
E. D + kindertal	-.08	-.53	.03	.03	.18	1
F. E + leeftijd vader	-.10	-.56	.03	.04	.18	1
G. F + lezen	-.07	-.55	.03	.04	.19	1
H. G + kunstdeelname	-.08	-.52	.03	.03	.19	1
I. H + praten	-.05	-.49	.03	.03	.20	1
J. I + hard werken	-.04	-.45	.02	.03	.22	3
K. J + geslacht	-.06	-.44	.02	.03	.22	1
L. K + etnische groep	-.11	-.49	.03	.03	.22	1
M. K + taal toets	.18	-.24	.00	.02	.47	1
N. K + rekenen	.13	-.26	.01	.02	.47	2

legenda: zie tabel 1

Tabel 3.

De afwijkingen van het gemiddelde bij kinderen met werkloze vaders (1), kinderen met arbeidsongeschikte vaders (2) en kinderen met werkende vaders (3) op de onderwijspositie aan het begin van het voortgezet onderwijs van de kinderen, alsmede de beta van de variabele werkpositie vader, de verklaarde variantie van de vergelijking en het bestaan van significante interactie tussen werkloosheid en arbeidsongeschiktheid vader en de laatst toegevoegde onafhankelijke variabele op de taaltoets.

vergelijking	1	2	3	beta	R ²	int
A. geen controle	-1.68	-1.54	.16	.13	.02	-
B. A + opleiding vader	-.85	-.64	.07	.06	.09	1
C. B + opleiding moeder	-.62	-.52	.06	.04	.12	2
D. C + beroep moeder	-.63	-.53	.06	.05	.12	1
E. D + kindertal	-.61	-.55	.06	.05	.12	1
F. E + leeftijd vader	-.61	-.55	.06	.05	.12	1
G. F + lezen	-.55	-.53	.05	.04	.12	1
H. G + kunstdeelname	-.60	-.51	.05	.04	.12	1
I. H + praten	-.58	-.47	.05	.04	.13	1
J. I + hard werken	-.56	-.40	.05	.04	.16	3
K. J + geslacht	-.59	-.39	.05	.04	.17	1
L. K + etnische groep	-.43	-.29	.03	.03	.17	3

legenda: zie tabel 1

Tabel 4.

De afwijkingen van het gemiddelde bij kinderen met werkloze vaders (1), kinderen met arbeidsongeschikte vaders (2) en kinderen met werkende vaders (3) op de onderwijspositie aan het begin van het voortgezet onderwijs van de kinderen, alsmede de beta van de variabele werkpositie vader, de verklaarde variantie van de vergelijking en het bestaan van significante interactie tussen werkloosheid en arbeidsongeschiktheid vader en de laatst toegevoegde onafhankelijke variabele op de rekentoets.

vergelijking	1	2	3	beta	R ²	int
A. geen controle	-1.90	-1.89	.18	.12	.02	-
B. A + opleiding vader	-.91	-.82	.08	.06	.09	1
C. B + opleiding moeder	-.66	-.70	.07	.04	.12	2
D. C + beroep moeder	-.63	-.68	.06	.04	.12	1
E. D + kindertal	-.61	-.69	.06	.04	.12	3
F. E + leeftijd vader	-.64	-.74	.07	.04	.12	1
G. F + lezen	-.57	-.72	.06	.04	.12	1
H. G + kunstdeelname	-.63	-.72	.06	.04	.12	1
I. H + praten	-.60	-.67	.06	.04	.13	1
J. I + hard werken	-.58	-.61	.06	.04	.15	3
K. J + geslacht	-.55	-.56	.05	.04	.16	1
L. K + etnische groep	-.43	-.53	.05	.03	.16	1

legenda: zie tabel 1

De eerste rij (vergelijking A) uit de tabellen 1 tot en met 4 laat steeds zien dat kinderen met werkloze vaders significant minder schoolsucces hebben dan kinderen met werkende vaders. Werkloosheid van de vaders heeft op het eerste gezicht negatieve gevolgen voor de schoolloopbanen van de kinderen. Hierbij is echter nog geen rekening gehouden met andere kenmerken van gezinnen van werkloze vaders, die verantwoordelijk kunnen zijn voor dit geringere schoolsucces. Ook blijkt uit de variantie (R²) die de variabele werkpositie vader verklaart (maximaal 2%) dat werkloosheid geen heel belangrijk onderscheid is voor verschillen in schoolloopbanen. Dit blijkt duidelijk als men de uitkomsten van vergelijking A vergelijkt met die van vergelijking B (tweede rij). Het opleidingsniveau van de vader verklaart een aanzienlijk groter deel van de verschillen in schoolsucces tussen leerlingen (tussen de 9% en 14%). Bovendien neemt de achterstand van kinderen met werkloze vaders op de schoolloopbaan van kinderen met werkende vaders sterk af. De beta van de variabele werkpositie vader werd gehalveerd door de controle voor het opleidingsniveau van de vader. Met andere woorden: ongeveer de helft van de achterstand in schoolsucces van kinderen van werkloze vaders is niet toe te schrijven aan die werkloosheid, maar aan het lage opleidingsniveau van de werkloze vaders (distributie-effect). Dit

resultaat onderstreept het belang van het uit elkaar houden van de gevolgen van een lage maatschappelijke positie en de gevolgen van werkloosheid. De intergenerationele gevolgen van werkloosheid worden overschat indien men dit onderscheid niet maakt. Deze resultaten bevestigen bovendien nogmaals die van eerdere studies die ook geen grote effecten van werkloosheid op het welzijn of de loopbaan van de kinderen vonden, indien men rekening hield met andere verschillen tussen werklozen en werkenden. De vergelijking C (derde rij) laat zien dat de verschillen in ouderlijk onderwijsniveau veel belangrijker zijn voor de maatschappelijke verschillen dan de verschillen tussen werkenden en werklozen. De verschillen in onderwijspositie aan het begin van het voortgezet onderwijs en in advies tussen kinderen met werkende vaders en kinderen met werkloze vaders verdwijnen volledig na controle voor de opleidingsniveaus van beide ouders. Alleen bij de beide CITO-toetsen blijven er significante verschillen tussen kinderen met werkende vaders en werkloze vaders, maar deze zijn twee tot drie keer zo klein als vóór de controle voor het ouderlijk opleidingsniveau. Dus als er sprake is van een nieuwe onderklasse van kansarmen, waarin ongelijkheid op een volgende generatie wordt overgedragen, bestaat die eerder uit de laagst geschoolden dan uit de werklozen.

Controle voor andere kenmerken van ouders en leerlingen verandert dit beeld niet ingrijpend (vergelijkingen D tot en met L in tabellen 1 tot en met 4).

Het verschil in onderwijspositie aan het begin van het voortgezet onderwijs en in het advies tussen kinderen met werkende en werkloze vaders wordt niet significant, terwijl de verschillen tussen deze twee groepen leerlingen op de CITO-toetsen nog verder afnemen maar wel significant blijven.

De vergelijkingen M uit tabel 1 laat zien dat kinderen met werkende vaders en werkloze vaders dezelfde consequenties trekken uit het gegeven advies over het meest geschikte onderwijs. Zij verschillen daarin niet. Datzelfde geldt voor de consequenties van de scores op de CITO-toets (vergelijkingen M en N van tabel 2). Het lijkt er eerder op dat kinderen met werkloze vaders een hoger advies krijgen dan vergelijkbare kinderen met werkende vaders en met een zelfde CITO-toets score. Maar deze 'overadvisering' is niet significant.

De laatste kolom van de tabellen 1 tot en met 4 laat zien dat er enkele significante interactie-effecten van een combinatie van

werkloosheid van de vader en andere onafhankelijke variabelen op de schoolloopbaan bestaan. Daaruit volgt dat Te Grotenhuis & Dronkers (1989) ten onrechte het bestaan van significante interactie-effecten niet onderzocht hebben. Allereerst bestaan er interactie-effecten tussen werkloosheid en opleidingsniveau van de moeder op de beide CITO-toetsen. Inspectie van hier niet weergegeven tabellen leert dat kinderen met werkloze vaders en met moeders met alleen lager onderwijs lagere scores hebben dan men zou verwachten op grond van de opleiding van de moeder en de werkpositie van de vader. Dezelfde tabellen laten ook zien dat ook kinderen met werkloze vaders en moeders met tertiair onderwijs lagere scores hebben dan men op grond van de opleiding van de moeder en de werkpositie van de vader zou mogen verwachten. Hieruit blijkt dat de schoolprestaties van kinderen van het hoogst of het laagst geschoolde moeders het meest beïnvloed worden door de werkloosheid van de vader, terwijl die van kinderen met moeders met voortgezet onderwijs daaronder nauwelijks lijden. Het andere interactie-effect bestaat tussen werkloosheid en rekentoets op het advies. Inspectie van een hier niet weergegeven tabel leert dat leerlingen met werkloze vaders en met hoge scores op de rekentoets nauwelijks lagere adviezen krijgen dan vergelijkbare leerlingen met werkende vaders maar dat leerlingen met werkloze vaders en lage rekentoetsen wel lagere adviezen krijgen dan vergelijkbare leerlingen met werkende vaders. Hieruit blijkt dat werkloosheid van de vader alleen dan het advies van de onderwijzer extra negatief beïnvloedt wanneer de leerling minder goede rekenprestaties heeft.

5 Het effect van arbeidsongeschiktheid

In de tweede kolom van de tabellen 1 tot en met 4 is de afwijking van het gemiddelde bij kinderen met arbeidsongeschikte vaders weergegeven. De verschillen in schoolsucces tussen kinderen met en zonder een arbeidsongeschikte vader zijn groot. Bij de rekentoets van 20 vragen maakt een kind van een arbeidsongeschikte vader twee vragen meer fout dan het kind van een werkende vader (vergelijking A in tabel 4). Echter meer dan de helft van het verschil is niet te wijten aan de arbeidsongeschiktheid, maar aan het relatief lage opleidingsniveau van de arbeidsongeschikte vaders. Hier geldt dus hetzelfde als reeds gezegd is bij de effecten van werkloosheid op de

schoolloopbanen van de kinderen. Ongeveer de helft van de achterstand in schoolsucces van kinderen van arbeidsongeschikte vaders is niet toe te schrijven aan die arbeidsongeschiktheid, maar aan het lage opleidingsniveau van de arbeidsongeschikte vaders (distributie-effect).

In tegenstelling tot de resultaten bij kinderen van werkloze vaders verdwijnt de achterstand in schoolsucces van kinderen met arbeidsongeschikte vaders niet volledig door controle voor overige kenmerken van ouders en leerlingen (vergelijkingen C tot en met L van tabellen 1 tot en met 4). Zij blijven een kleine maar significante achterstand op kinderen met werkende vaders houden. In dit opzicht heeft arbeidsongeschiktheid dus ernstiger gevolgen voor de schoolloopbanen van de kinderen dan werkloosheid.

Ook in een ander opzicht zijn de gevolgen van arbeidsongeschiktheid van de vader ernstiger voor het kind. Vergelijkingen M en N van tabel 2 laten zien dat kinderen met arbeidsongeschikte vaders een lager advies krijgen dan kinderen met werkende vaders bij dezelfde CITO-toetsscore. Met andere woorden: kinderen met arbeidsongeschikte vaders worden significant 'ondergeadviseerd' terwijl kinderen met werkloze vaders eerder 'overgeadviseerd' worden. Een verklaring lijkt mij dat onderwijzers een negatief beeld hebben van arbeidsongeschikte vaders en hun kinderen in tegenstelling tot hun beeld van werkloze vaders. De 'onder advisering' van de kinderen van arbeidsongeschikte vaders kan alvast niet verklaard worden uit een geringere belangstelling van arbeidsongeschikte vaders voor het onderwijs van hun kinderen, want uit vergelijking M van tabel 1 blijkt dat arbeidsongeschikte vaders niet significant verschillen van werkende vaders in de consequenties die zij trekken uit het advies van de onderwijzer.

Tenslotte worden er meer significante interactie-effecten gevonden tussen de arbeidsongeschiktheid en andere onafhankelijke variabelen in hun gecombineerd effect op de schoolloopbaan dan bij werkloosheid, zoals uit de laatste kolom van de tabellen 1 tot en met 4 blijkt. Allereerst bestaan er significante interactie-effecten tussen arbeidsongeschiktheid en opleidingsniveau van de vader bij onderwijspositie en advies. Inspectie van de hier niet weergegeven tabellen leert dat de verschillen in advies en onderwijspositie tussen kinderen met werkende en arbeidsongeschikte vaders het kleinst zijn wanneer de vaders tertiair onderwijs gevolgd hebben en het grootst zijn wanneer de vaders LBO of MAVO gevolgd hebben. Een tweede significant interactie-effect bestaat er tussen arbeidsongeschiktheid en opleidings-

niveau van de moeder bij onderwijspositie. Een hier niet weergegeven tabel leert hetzelfde: het verschil in onderwijspositie tussen kinderen met werkende en arbeidsongeschikte vaders is het grootst indien het hun moeders LBO of MAVO hebben gevolgd. Een derde significant interactie-effect bestaat er tussen arbeidsongeschiktheid en beroepsgroep moeder bij advies. De hier niet weergegeven tabel geeft aan dat het verschil in advies het grootst is indien de moeder werkloos, arbeidsongeschikt of gepensioneerd is of indien zij middenstander is. Een vierde significant interactie-effect bestaat er tussen arbeidsongeschiktheid en kindertal bij rekentoets. Inspectie van een hier niet weergegeven tabel leert dat kinderen uit gezinnen met 4 of meer kinderen waarvan de vader arbeidsongeschikt is extra lage scores op de rekentoets hebben. De vijfde groep van significante interactie-effecten zijn die tussen arbeidsongeschiktheid en de variabele kind aansporen tot harder werken. Uit inspectie van hier niet weergegeven tabellen blijkt dat kinderen van arbeidsongeschikte vaders die in het een na hoogste kwartiel van het aansporen zitten extra lage scores op taal- en rekentoetsen hebben, extra lage adviezen krijgen en extra lage posities aan het begin van het voortgezet onderwijs bereiken. Het zesde significant interactie-effect bestaat tussen arbeidsongeschiktheid en etnische groep. Een hier niet weergegeven tabel laat zien dat arbeidsongeschiktheid een extra negatief effect heeft op niet-Nederlandse kinderen, afkomstig uit Europa, Noord-Amerika en Australië en een gering negatief effect heeft op niet-Nederlandse kinderen, afkomstig uit Azië, Afrika en Zuid-Amerika. Al deze significante interactie-effecten wijzen erop dat arbeidsongeschiktheid van de vader alleen extra negatieve gevolgen heeft voor de schoolloopbaan van de kinderen, wanneer de maatschappelijke positie van het gezin weliswaar onder het gemiddelde ligt, maar niet erg laag is (ouders met LBO of MAVO; zwakke arbeidsmarktpositie van de moeder; grote gezinnen). Kinderen van ouders met een zeer lage maatschappelijke positie (ouders met alleen lager onderwijs; allochtonen, afkomstig uit landen met een niet-Europese cultuur) ondervinden geen extra gevolgen van de arbeidsongeschiktheid van hun vaders. Dit kan verklaard worden uit de overweging dat arbeidsongeschiktheid geen extra lasten toevoegt aan de toch al zwakke maatschappelijke positie waarin die gezinnen verkeren. Een sterke maatschappelijke positie van ouders (hoge ouderlijke opleiding; werkende moeder; kleine gezinnen; Nederlandse herkomst) compenseert min of meer de mogelijke negatieve gevolgen van arbeidsongeschiktheid van de vader

6 De verschillen tussen de generaties

De relatieve betekenis van het leven in gezinnen met arbeidsongeschikte of werkloze vaders kan in de loop van de tijd veranderen ten gunste van gezinnen met werkende vaders. De financiële situatie van gezinnen met arbeidsongeschikte of werkloze vaders is in de loop van de jaren tachtig nog verslechterd als gevolg van de wijzigingen in het sociale-zekerheidsstelsel. Daar staat tegenover dat de groei in de werkloosheid in de loop van de jaren tachtig tot stilstand is gekomen en dat de economie in die periode weer tot bloei gekomen is. Dit kan betekenen dat de samenstelling van de groep werkloze vaders met schoolgaande kinderen veranderd is: diegenen die als gevolg van een te lage scholing op langere termijn geen werk konden krijgen zijn in 1989 nog werkloos, terwijl aan het eind van de jaren zeventig de groep van werkloze vaders met schoolgaande kinderen meer gemêleerd was. Aan het eind van de jaren zeventig groeide de werkloosheid door massa-ontslagen en nam het aantal vacatures snel af. Er waren toen derhalve weinig mogelijkheden om zich opnieuw een plaats op de arbeidsmarkt te veroveren, ook voor de hoger geschoolden.

Om deze mogelijke verandering te toetsen worden de effecten van arbeidsongeschiktheid of werkloosheid van de vader op de taal- en rekentoetsen, het advies en de onderwijspositie aan het begin van het voortgezet onderwijs van het SMVO-cohort (basisschoolverlaters uit 1977) en het VOCL'89-cohort (basisschoolverlaters uit 1989) vergeleken. Deze vier afhankelijke variabelen en zes onafhankelijke variabelen (arbeidsongeschiktheid of werkloosheid van de vader¹²; aantal kinderen; opleidingsniveau van moeder en vader; beroepsgroep van moeder) zijn in beide cohorten op vergelijkbare wijze verzameld en gehercodeerd.¹³ Beide cohorten zijn vervolgens bij elkaar gevoegd en de onafhankelijke variabele cohort is opgenomen. Teneinde de verandering van de effecten van de onafhankelijke variabelen te

¹² De werkende vader is referentie categorie.

¹³ Alle variabelen hebben dezelfde indeling als in de vorige paragraaf. De scores op de Cito-toetsen zijn eerst tot z-scores omgerekend (gemiddelde 0, standaardafwijking 1.0).

meten zijn zes interactie-variabelen toegevoegd: cohort maal onafhankelijke variabele. Indien in een multivariate regressievergelijking met de zeven onafhankelijke variabelen en de zes interactie-variabelen de laatstgenoemde significante effecten hebben, is er sprake van een afname (negatief) of toename (positief) van het effect van de zes onafhankelijke variabelen in de loop van de jaren tachtig. In tabel 5 zijn alleen de effecten van de zes interactie-variabelen weergegeven voor de vier afhankelijke variabelen.

Tabel 5.

De gestandaardiseerde effecten van de interactie-variabelen op de taaltoets (1), rekentoets (2), het advies (3) en de onderwijspositie aan het begin van het voortgezet onderwijs (4).

A. Met controle voor opleiding van vader en moeder, beroep moeder en kindertal

	1	2	3	4
cohort*werkloos	.03	.01	.08	.08
cohort*arbeidsongeschikt	.06	.04	.04	.05
cohort*aantal kinderen	<u>.10</u>	.04	<u>.15</u>	<u>.15</u>
cohort*opleiding moeder	.03	<u>.10</u>	.06	.02
cohort*beroep moeder	<u>.08</u>	.05	<u>.09</u>	.08
cohort*opleiding vader	.00	.04	.04	.01

B. Zonder controle voor opleiding van vader en moeder, beroep moeder en kindertal

	1	2	3	4
cohort*werkloos	-.07	-.11	-.05	-.05
cohort*arbeidsongeschikt	.03	-.02	-.01	-.03

legenda: onderstreepte effecten zijn significant

Deel A van tabel 5 laat duidelijk zien dat de negatieve gevolgen van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid van de vaders op de schoolloopbanen van hun kinderen in de loop van de jaren tachtig niet verslechterd zijn.¹⁴ De positieve parameters van de interactie-variabelen cohort*werkloos en cohort*arbeidsongeschikt wijzen eerder op een verkleining van het verschil in schoolloopbanen tussen kinderen van werkende vaders enerzijds en kinderen van werkloze en arbeidsonge-

¹⁴ Tabel 5 laat nog andere interessante resultaten zien. Het positieve effect van de variabele cohort*kindertal weerspiegelt het verdwenen negatieve effect van gezinsgrootte gedurende de jaren tachtig. De toegenomen effecten van beroep en opleiding van de moeder zijn in deze analyse niet gecontroleerd voor het beroep van de vader, en dus niet vergelijkbaar met vergelijkingen met analyses waarin het beroep van de vader wel opgenomen is.

schikte vaders anderzijds gedurende deze periode. De mogelijke negatieve gevolgen van de wijzigingen in het sociale-zekerheidsstelsel in de loop van de jaren tachtig, zoals die wel zichtbaar werden in de vergelijking van de schoolloopbanen van kinderen uit moeder-eenoudergezinnen, zijn òf niet opgetreden voor kinderen met werkloze of arbeidsongeschikte vaders òf zijn gecompenseerd door veranderingen in de samenstelling van de groep werkloze en arbeidsongeschikte vaders. De verandering in de samenhang tussen het opleidingsniveau van de vader enerzijds en werkloosheid anderzijds in de loop van de jaren tachtig laten zien dat de samenstelling van de groep werkloze vaders drastisch veranderd is. De correlatie in het SMVO-cohort was $-.04$, terwijl die in het VOCL'89-cohort $-.17$ bedraagt. Dit betekent dat de werkloze vaders in 1989 lager geschoold zijn dan de werkloze vaders in 1977. Werkloosheid van vaders met kinderen aan het eind van de jaren tachtig valt meer samen met lage scholing, terwijl dat aan het eind van de jaren zeventig nog niet het geval was. In deze periode van ruim tien jaar is de werkloosheid meer geconcentreerd onder de lager geschoolde vaders, zonder twijfel als gevolg van de grotere mogelijkheden van de beter geschoolde vaders een plaats op de arbeidsmarkt te veroveren ook al ligt die baan onder hun opleidingsniveau. Deze verandering weerspiegelt het verschil tussen het werkloos worden aan het eind van de jaren zeventig en dat aan het eind van de jaren tachtig. Werkloze vaders van het eind van de jaren zeventig zijn plotseling en zonder aanzien des persoons werkloos geworden als gevolg van de economische recessie, en deze plotselinge en onverwachte terugslag bracht zelfstandige nadelen voor de schoolloopbaan van hun kinderen met zich mee. De werkloze vaders van het eind van de jaren tachtig zijn als gevolg van hun lage opleidingsniveau langzamerhand van de arbeidsmarkt verdrongen. Werkloosheid is voor hun kinderen niet meer een plotseling en onverwacht probleem meer, dat extra nadelen met zich meebrengt. Het is vaders lage opleidingsniveau dat hun werkloos maakt en dat de schoolloopbaan van hun kinderen negatief beïnvloedt. Dit is duidelijk te zien in deel B van tabel 5, waarin niet rekening wordt gehouden met het opleidingsniveau van beide ouders en het beroep van de moeder. De interactie-variabele cohort*werkloosheid is dan negatief. Dit verschil tussen de twee delen van tabel 5 is te herleiden tot de toegenomen lagere scholing van de werkloze vaders.

De samenstelling van de groep arbeidsongeschikte vaders is in de loop van de jaren tachtig minder sterk veranderd. De correlatie in het

SMVO-cohort was -.14, terwijl die in het VOCL'89-cohort -.18 bedraagt. Dit betekent dat de arbeidsongeschikte vaders in 1989 iets lager geschoold zijn dan de arbeidsongeschikte vaders in 1977. Het verschil tussen deel A en B van tabel 5 is derhalve kleiner.

6 Conclusies

Deze secundaire analyse van recente schoolloopbaangegevens laat zien dat werkloosheid en arbeidsongeschiktheid van de vader geen of geringe nadelige gevolgen heeft voor de onderwijskansen van hun kinderen, als men rekening houdt met andere relevante ouderlijke kenmerken, die tot verschillen in levenskansen kunnen leiden (opleidingsniveau, beroepsarbeid door de moeder, etnische groep, gezinsgrootte). De onderwijsachterstand van kinderen met werkloze of arbeidsongeschikte vaders wordt dus in hoofdzaak veroorzaakt door distributiever verschillen: gezinnen met werkloze of arbeidsongeschikte vaders hebben meer dan gezinnen met werkende vaders bepaalde kenmerken die nadelig zijn voor de schoolloopbaan van hun kinderen. Op dit punt wijken de resultaten nauwelijks af van de eerdere studies naar de effecten van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid van vaders op de onderwijskansen van hun kinderen.

Dit geldt met name voor kinderen met werkloze vaders. Hun positie aan het begin van het voortgezet onderwijs en het verkregen advies over de beste vervolgopleiding wijkt niet significant af van die van vergelijkbare kinderen met werkende vaders. Wel scoren kinderen met werkloze vaders significant lager op de taal- en rekentoets dan vergelijkbare kinderen met werkende vaders. Dit verschil is echter klein vergeleken bij de effecten van andere ouderlijke kenmerken, bijvoorbeeld opleiding. Met andere woorden: het zichtbare verschil in schoolloopbanen tussen kinderen met werkloze vaders en die met werkende vaders is bijna geheel terug te voeren op verschillen in opleiding, beroepsarbeid door de moeder, culturele activiteiten, etc. Ook is er geen sprake van een vergroting van de verschillen in schoolloopbanen van kinderen met en zonder werkende vaders in de loop van de jaren tachtig, na controle voor de andere ouderlijke kenmerken. Door de economische opbloei van de tweede helft van de jaren tachtig en de daardoor geschapen kansen voor de hoger opgeleide vaders op werk, is het opleidingsniveau van de groep werkloze vaders zodanig verlaagd dat het onderscheid tussen de effecten van

scholing en werkloosheid verdwenen is. Belangrijke interactie-effecten, waaruit een grotere gevoeligheid van kinderen met werkloze vaders voor bepaalde negatieve gezinskenmerken zouden blijken, zijn nauwelijks gevonden.

Bij kinderen met arbeidsongeschikte vaders is wel een zekere achterstand gevonden, ook als men rekening houdt met andere relevante ouderlijke kenmerken. Deze achterstand treedt het duidelijkst op bij de taal- en rekentoets, maar wordt verder versterkt door een lager advies van de onderwijzer. De significante interactie-effecten wijzen erop dat kinderen met arbeidsongeschikte vaders alleen dan extra negatieve gevolgen ondervinden voor hun schoolloopbaan, wanneer de maatschappelijke positie van het ouderlijk gezin niet erg sterk is. Kinderen van ouders met een zeer zwakke maatschappelijke positie ondervinden geen extra negatieve gevolgen van de arbeidsongeschiktheid van hun vaders, waarschijnlijk omdat dit geen extra last voor de kinderen boven de reeds zeer zwakke maatschappelijke positie betekent. Een sterke maatschappelijke positie van ouders compenseert min of meer de mogelijke negatieve gevolgen van arbeidsongeschiktheid van de vader voor de schoolloopbanen van de kinderen.

Eén van de bezwaren die tegen deze resultaten ingebracht zouden kunnen worden is dat geen onderscheid gemaakt kan worden tussen kortstondige en langdurige werklozen. Dit zou tot een onderschatting van het effect van werkloosheid kunnen leiden, omdat het merendeel van de werkloze vaders waarschijnlijk slechts kort werkloos is en de effecten van kortstondige werkloosheid nihil zouden zijn. Dit kan een terecht bezwaar zijn van deze analyses. Bedacht dient echter te worden dat langdurig werkloze vaders waarschijnlijk nog lager geschoold zijn dan kortstondig werkloze vaders, zodat het mogelijk grotere effect van langdurige werkloosheid verklaard zou kunnen worden uit het relatief nog lagere opleidingsniveau van langdurig werkloze vaders. Dit is een empirische kwestie die nader onderzoek behoeft.

Waarom hebben werkloosheid of arbeidsongeschiktheid van de ouderlijke generatie niet de negatieve gevolgen voor de onderwijskansen van de volgende generatie, die oudere onderzoekers in de jaren dertig gevonden hebben? Dit onderzoek kan op die vraag geen definitief antwoord geven. Maar het lijkt redelijk te veronderstellen dat het Nederlandse sociale-zekerheidsstelsel, gecombineerd met weinig financiële drempels in het onderwijs, verhindert dat de soci-

ale nadelen verbonden met werkloosheid en arbeidsongeschiktheid wordt doorgegeven aan de volgende generatie. De resultaten van dit artikel weerspiegelen derhalve het succes van de verzorgingsstaat. Bovendien moet bedacht worden dat wellicht de verzorgingsstaat het mogelijk maakt dat werkloosheid of arbeidsongeschiktheid van de vaders een uitdaging vormt voor hun kinderen, waardoor zij tot even goede schoolprestaties kunnen komen als vergelijkbare kinderen met werkende vaders.

Tenslotte laten de resultaten van dit artikel nogmaals het belang zien van een duidelijk analytisch onderscheid tussen de effecten van een lage maatschappelijke positie en de effecten van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid. In alle politieke en emotionele commotie over het Nederlandse sociale stelsel wordt dit onderscheid te snel uit het oog verloren.

Literatuur

- Baarda, D.B. (1988), *Schoolprestaties van kinderen van werkloze vaders*. Dissertatie Universiteit van Utrecht.
- Bakker, B.F.M. (1990), Meten van sociale status in de jaren negentig. *Mens en Maatschappij*, 65, 355-378.
- Buseman, A. & G. Bahr (1931), Arbeitslosigkeit und Schulleistungen. *Zeitschrift für pädagogische Psychologie*, 32, 417-421.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1982), *Schoolloopbaan en herkomst van leerlingen bij het voortgezet onderwijs; cohort 1977, schoolkeuze*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1988), *Schoolloopbaan en herkomst van leerlingen bij het voortgezet onderwijs. SLVO-cohort 1982. Deel 1 schoolkeuze*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Dronkers, J. (1987), Ouders, liefde en geld; de relaties tussen ouderlijk milieu, schoolloopbaan, beroep, huwelijk en gezinsinkomen bij vrouwen. In: G.W. Meijnen, A.F.M. Nieuwenhuis & J.L. Peschar (red.), *Selectie en kwalificatie in het onderwijs*. Lisse: Swets en Zeitlinger, 121-136.
- Dronkers, J. & B. Bakker (1986), Van het dubbeltje en het kwartje; een studie naar de relaties tussen milieu, onderwijs, partnerkeuze, beroep en gezin. *Economisch-Statistische Berichten*, 71, 1184-1189.
- Durlacher, G.L. (1965), *De laagstbetaalden*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Eisenberg, P. & P.F. Lazarsfeld (1938), The psychological effects of unemployment. *Psychological Bulletin*, 35, 358-390.
- Elder, G.H. (1974), *Children of the great Depression*. Chicago: University of Chicago Press.
- Engbersen, G. (1990), *Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Leiden/ Antwerpen: Stenford Kroese.

- Goede, M.P.M. de & D.B. Baarda (1989), Kinderen van werkloze ouders. *Handboek kinderen en adolescenten*, 10, wer1-wer16.
- Graaf, P.M. de (1987), *De invloed van financiële en culturele hulpbronnen in onderwijsloopbanen*. Dissertatie Universiteit van Utrecht.
- Grotenhuis, H. te (1990), Children are the losers. Second generations effects of unemployment and disability. Amsterdam: Postdoctoraal Instituut voor de Sociale Wetenschap. Paper presented at the XIIth World Congress of Sociology, Madrid (Spain), 9-13 July, 1990.
- Grotenhuis, H. te & J. Dronkers (1989), Enkele gevolgen van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid in de verzorgingsstaat; ongelijke onderwijskansen van kinderen. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 15, 634-651.
- Kroft, H., G. Engbersen, K. Schuyt & F. van Waarden (1989), *Een tijd zonder werk; een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Ultee, W.C., J. Dessens & W. Jansen (1989), Werkloos zijn, werkloos blijven; werk hebben, werk houden? Veertien westerse industrielanden vergeleken naar de mate van uitwisselingsmobiliteit tussen werk en werkloosheid voor de periode 1975-1985. In: H.D. Flap & W.A. Arts (red.), *De flexibele arbeidsmarkt; Theorie en praktijk*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Verkuyten, M. & R. Veenhoven (1989), Psychische kosten van werkloosheid. Zelfwaardering en geluk bij adolescenten waarvan de vader werkloos is. *Gezin*, 1, 85-94.
- Vrooman, J.C. & J. Dronkers (1986), Changing educational attainment processes: some evidence from the Netherlands. *Sociology of Education*, 59, 69-78.